

знову — по тому самому колу. Шлях ліквідації і самоліквідації — духовного, душевного й фізичного.

Глибокозмістовне дослідження «Українська інтелігенція — жертва большевицького терору» друкувалося підряд у 14 числах часопису 1955–1956 рр. Треба сказати, що вже із 40-х років тема большевицьких злочинів проти людства і людяності стає актуальною й поширеною в українських еміграційних виданнях. Це й не дивно. Стільки злочинів було вчинено енкаведистами, що абстрагуватися від них не видавалося можливим. Біль майже фізично пронизував свідчення жертв. Стаття ж Віктора Петрова відрізнялася аналітичністю й зосередженістю на сутності явища, розкритті його внутрішніх і зовнішніх спонук та причин, а не переважно на емоційних чинниках. Автор довів невідхильність, неминучість антигуманної жорстокості в ціннісній системі большевизму.

У розпорядженні редакції опинилося два примірники машинописного тексту з однаковою назвою: один — 89 стор., інший — 55 стор. Коротший примірник у редакції сприйняли за незакінчений початок другого, на титульному аркуші якого рукою автора було зазначено: «Віктор Петров. Українська інтелігенція — жертва большевицького терору. Ч. I. Письменники. Перша частина закінчена 17.3.43.». При уважному розгляді постає кілька питань. По-перше, короткий примірник не є незакінченим. Обидва варіанти статті — за всіма правилами композиції — цілком завершені тексти. Крім того, Віктор Петров не замовляв переддруку своїх незавершених праць. Він їх радше по кілька разів переписував. Чистовики обох варіантів виконані на різному папері й різними шрифтами (у Петрова не було власної друкарської машинки). Легко спостерегти те, що створювалися тексти в не в один і той самий час, за відмінних обставин і надруковані на різних машинках.

Аналіз змісту двох варіантів статті чітко показує деяку зміну акцентів у них, послаблення аргументації, пом'якшення оцінок у пізнішій версії. До речі, «УЛГ» по завершенні публікації «еталонної статті» все-таки додрукувала додатково ще два розділи з коротшого варіанту, надзвичайно важливі для розуміння сутності й особливостей большевицького тероризму, а також специфіки застосування конкретних терористичних методів.

І ще одна цікава і красномовна деталь. Віктор Петров ніколи не датував своїх текстів. Юрій Шевельов розповідав про проблеми через це, які виникли у нього під час злагодження композиції тритомника художніх творів В. Домонтовича. Довелося розміщення творів узалежнювати майже виключно від хронології публікацій, хоча це іноді видавалось нелогічним... Упорядник тритомника, зокрема, зазначав, що В. Домонтович «не ставив дат під своїми поза тим дуже акуратно переписуваними рукописами. Тільки у випадку «Розмов Екегартових з Карлом Гоцці» він указав на дату, але при його нахилі до містифікації і тут не можна бути певним, чи вона справжня».

Тим часом на архівному примірнику статті про послідовне нищення української інтелігенції, з якого здійснювалася публікація, тільки що не вказані години й хвилини, коли автор поставив останню крапку...

У лаконічних і стриманих спогадах про свою розвідницьку діяльність В. Петров кілька разів згадував, що нібито одержав карт-бланш від московських очільників — дозволялося робити все, аби тільки здобути довіру окупантів і в майбутньому стати резидентом радянської розвідки у ворожому середовищі, чи то в Німеччині, чи й в Америці... «Мені можна було чинити все, що заманеться. Та від мене вимагали одного — стати, за будь-яких обставин, резидентом радянської розвідки... І я був «своєю людиною» для агентури в Харкові, — нібито хвалився Віктор Петров в інтерв'ю Миколі Шудрі, яке було оприлюднене через багато років. — Потім перебрав на себе обов'язки радянського резидента в Берліні...» Звісно, тут треба робити поправки: хтось, або інтерв'юваний, або журналіст, явно перебільшував. Фактично Петров був на той час в амплуа «законсервованого» агента. Проте свобода дій, про яку Віктор Платонович інколи розповідав у Києві, вже «на свободі советській», навряд чи була безмежно необмеженою. Про це очевидно свідчить, зокрема, і ймовірна історія появи двох так і не надрукованих версій статті «Українська інтелігенція — жертва большевицького терору».

Незважаючи на те, що В. Петров упевнено говорив про можливість діяти на вдасний розсуд, поза сумнівом, його все-таки контролювали — відоме недремне око не могло допустити свободи навіть у

В'ячеслав БРЮХОВЕЦЬКИЙ

СТАТТЯ STAND-BY...

Під супровід скандалу, пов'язаного з імовірним викриттям як агента радянських спецслужб Віктора Петрова, що зник із Німеччини майже сім років тому, в 1955 році мюнхенська «Українська літературна газета» вибухає публікацією невідомої його статті про жахи комуністичного терору, нищення всіх незгодних із практикою большевиків, а потім так само — знищення катів...

таких випадках або — особливо в таких випадках. І тому природно, що перший варіант праці (можливо, за задумом вона призначалася для публікації в «Українському засіві») був відхилений. Автору висловлені претензії щодо змісту й вказаний термін, до якого текст належало «виправити», без будь-якої самодіяльності й із допустимими інтерпретаціями свавільних дій большевицької влади... Так, щоб вони не видавалися злочинами. В. Петров скоротив найприкріші для МГБ узагальнюючі пасажи, прибрав особливо дошкульний фактаж, проте, швидше за все, і друга спроба була оголошена фальшстартом. А в Москві, очевидно, вже й не налягали на цій публікації... Так і з'явилася друга версія статті, яка чомусь осіла в якомусь (приватному?) архіві.

...Мені пощастило ознайомитися з цією працею В. Петрова (саме з другим варіантом) ще в 70-х роках в Україні.

На початку 1975 р. доля звела мене як тодішнього кореспондента «Літературної України» з видатним письменником, дивовижною людиною Іваном Сенченком. Розважливо-мудрий, проникливо й невдавано зацікавлений в усьому, що йому розповідав молоденький журналіст, Іван Юхимович умів створити атмосферу затишної довірливості й відкритості (яка нагадувала душевний спокій його «Солом'яних оповідань»). Говорили про літературу переважно 20-х років, і у складній життєвій опуклості поставали заборонені ще на той час письменники, імена й деякі твори котрих я уже знав або чув про них — із часописів цього періоду творчого піднесення в Україні. Сенченко вмів бачити в людях стільки позитивного й характеристичного, що в умовах щербичко-маланчуківських — як з-під вузького лоба із глибокою темною складкою похмуре свердло безбарвно-нерухомих очей — підозрливості й шельмування його маленька хрущовка на вулиці Лихачова стала для мене духовною оазою.

Немало вечорів було проведено в цих задуше-них розмовах. Інколи я просто дивувався безпечності так званої «конспірації» Івана Юхимовича і Олени Станіславівни Компан, його дружини. В куточку кімнати стояв добрий стосик надрукованих сторінок. Помітивши мій зацікавлений погляд, Сенченко простодушно пояснив: «Це дуже цікаве дослідження Брайчевського «Літопис Аскольда». Його заборонили для друку. То ми прийняли на збереження — на випадок, якщо у Михайла Юліановича робитимуть трус...»

Одного разу Іван Юхимович запитав: «А чи ви знайомі з прозою Домонтовича?. На негативну відповідь продовжив: «Це прозаїк європейського рівня. І до того ж видатний учений. А ще й розвідник, флер тасмничості над діяльністю якого й досі не розвіяно. Спробуйте розшукати його романи, повісті, оповідання...»

Коли наступної зустрічі я ніяково сказав, що в жодній доступній мені книгозбірні, в жодному бібліографічному покажчику ніде не знайшов навіть посилання на творчість Домонтовича, Іван Юхимович розвів руками: «Візьміть це, почитайте». І простягнув невеличку брошуруку в м'якій темно-зеленій обкладинці з дещо дивною назвою «Діячі української культури (1920–1940 рр.) жертви большевицького терору».

«Але ж це Віктор Петров, а не Домонтович... — здивувався я, прочитавши ім'я автора. — Я навіть слухав його одного разу на лекції 1964 року про Шевченка в кінотеатрі «Дружба».

Іван Юхимович якось по-молодечому раптом спохопився і гукнув до дружини, що була в іншій кімнаті чи на кухні: «Льоля, а Славко, виявляється, був на тій лекції Віктора Платоновича, яку ми слухали разом із Михайлом Юліановичем...» Мені ж пояснив, що Петров — справжнє ім'я письменника, але художні твори він переважно підписував псевдонімом В. Домонтович.

...Брошура шокувала. Хоч на той час я уже був ніби достатньо обізнаний із репресіями 30-х років, але такого панорамного огляду і глибокого аналізу генциду української культури, українського народу загалом читати ще не доводилося. Без жодних прикрашень і вибачливих пояснень була показана сутність злочинного режиму, в якому панувало жорстоке невігластво: «Якщо можна собі увяйти країну, яка протягом півтора десятиліття простувала назустріч своїй долі без адміністративного керівництва, з фактивним керівництвом у промисловості, науці, армії, — то це був СССР».

Країні було одрубано голову. Легендарний образ св. Дениса, який увійшов у місто, тримаючи в руках свою одрубану голову, є найкращою вгадкою, щоб ілюструвати ситуацію, яка склалася в Советському Союзі, коли країна лишилася без інтелігенції.

Директор тресту, заводу або наукового інституту, який вранці вивчає з професором, доктором наук чотири правила арифметики, а ввечері на керованому ним же гуртку політрамоти виступає перед аудиторією, що складається з професорів або інженерів, з доповіддю про філософію Гегеля — це явище було повсякденним в СССР. Воно не дивувало нікого».

Проте ця праця Віктора Петрова багато років лишалася для мене великою загадкою. Видано у США — як після такого автора не репресували? Адже жив він у Радянському Союзі... Працюючи в Америці в 1989/90 навчальному році як запрошений професор Ратгерського університету, я прочитав нарешті тритомник В. Домонтовича, що якраз вийшов друком у Нью-Йорку. Звичайно, це проза найвищого гатунку — динамічна, вглиблена в багатшаровість нюансів людської психології, створена на широкому інтелектуальному тлі, екзистенціальна й водночас місцями аж злободенно соціальна. Я тоді загорівся. І згодом, перебуваючи в Колумбійському університеті у 2009/10 академічному році як запрошений дослідник, поринув в архіви Колумбійського й Гарвардського університетів, а також УВАН та НТШ у Нью-Йорку.

І одним із перших у сплетінні карколомних загадок із життя Віктора Платоновича Петрова постало питання: чому його викривальна інвектива вперше була опублікована лише в 1955–1956 роках мюнхенською «Українською літературною газетою», а окремо — вже тою брошурую — аж у 1959 році? Ціле десятиліття знадобилося для видання цієї зовсім не великої за обсягом праці після тасмничого зникнення Віктора Петрова з Мюнхена в 1949 році, про яке навіть на початку ХХІ століття ходили різні непевні чутки, а Юрій Шевельов, близький товариш Віктор Петрова, категорично заперечував «розвідницьку

версію» про нього фактично до кінця свого життя. Іван Костюк, колишній військовик вермахту, журналіст, який працював із Петровим у період німецької окупації України, а так само і в повоєнний час, обіцяв документально довести непричетність «Менталітета», як називали в діаспорі Віктора Платоновича, до радянської розвідки... Він написав свої спогади про це, які надіслав для прочитання і своєму однофамільцю Григорію Костюку, і Юрію Шевельову. Проте якось загадково рукопис його мемуарів зник незадовго до кончини Івана Костюка або відразу по ній...

До речі, я розпитував багатьох людей в Німеччині й Америці про причини затримки з публікацією, й ніхто не міг пояснити цього дивного факту. Проте і в журналістських розслідуваннях, і в повісті Василя Чапленка «Його тасмничія», присвяченій фата-морганній розвідницькій діяльності Віктора Петрова, твердилося, що він зник, але на робочому столі залишив звинувачувальний манускрипт як помсту комуністичній системі. Про це говорило багато скитальців-діпішників... Однак дивовижно, але факт — саме цієї праці в кинутій Петровим кімнаті на Файліцштрассе, 12 не виявилось... Спеціальна комісія ЦПУЕ, УВУ, НТШ та УВАН з п'яти відомих авторитетних учених (М. Глобенко, О. Горбач, В. Гришко, О. Кульчицький, Ю. Шевельов) у травні 1949 року обстежила помешкання, яке винаймав Віктор Петров, склала відповідний акт-протокол і передала його, речі, книжки та рукописи до УВУ. Згодом Ганна Наконечна вивезла науковий архів В. Петрова у США до УВАН у Нью-Йорку, де він зберігається й сьогодні (фонд СХЛВ).

У 1959 році читачі отримали змогу прочитати цю «крамольну» працю Віктора Петрова — зрозуміло, з яких причин вона перебувала під заборобою в СРСР, але так само, через ймовірну причетність Петрова до розвідної діяльності, до неї ставилися з підозрінням і послідовні антирадянщики. Згодом вдалося спілкуватися з багатьма людьми, котрі не сприймали навіть цієї праці Петрова, не кажучи вже про його художні твори, де також вбачали «руку Москви»... Так, Марія Бачинська-Донцова, відома й впливова діячка української діаспори, саме через це негативно оцінювала популярний роман В. Домонтовича «Доктор Серафікус» («Вісник», Регенсбург, 1948, ч. 1): «І скільки критики ще не написали б про цей твір, як би його не розхвалювали, але найгіршу і найвірнішу критику цьому творі дає малюнок Я. Гніздовський, що змалював др. Серафікуса, як той садить дерево догори коренем. Так, роман справді вивертає догори коренем нашу українську дійсність тогочасну». Колишній керівник контррозвідки Степана Бандери та керівник розвідки Антибольшевицького блоку народів Євген Глива (згодом відомий в Австралії доктор психології, іноземний член Академії педагогічних наук України, академік Міжнародної академії культури безпеки, екології і здоров'я) 7 травня 1912 року писав у листі до мене:

«Михайло Баняк (член С[лужби] б[езпеки]) називав Петрова «московською гадюкою, так само оцінював його Степан Мудрик (друг мій з краківської тюрми) та Мирон Матвієйко. Останній завжди піклувався чужими агентами — «бо краще знаний чорт, чим незнаний»».

Я з приємністю читав Петрова «Походження українського народу» та з упередженням «Українська інтелігенція — жертва большевицького терору», яку він написав, мабуть, щоб здобути довіру в ректора УВУ проф. Вадима Щербаківського та інших академічних членів УВУ, ВАНУ та НТШ.

Поминаючи всі докази про його вислужництво Москві — він сам дав незаперечний доказ фактом втечі в 1949 р. до СРСР та провокативним листом, у якому доказує, що його «в Міттенвальді вбили бандерівці».

З приводу так званих упереджень... Звісно, важко без прикрого почуття усвідомлювати, що видатний письменник і вчений був-таки сексотом у середовищі своїх колег. Чому і як так склалося, ще спробуємо розібратися, хоча це, мабуть, завдання поки що непідйомне до кінця... Але про деякі очевидні речі можна сказати вже зараз. Наприклад, оцінка В. Петрова як вченого і письменника Ярославом Дашкевичем: «приятель Шевельова, провокатор і російський комуністичний шпигун, замакуфльований під третьорядного літератора і вченого Віктор Петров». Видатний український історик Я. Дашкевич тут ігнорує внутрішній аспект літературної творчості В. Домонтовича, судить про неї лише із зовнішніх, з погляду естетичної цінності художніх творів, політичних позицій.

Ще одним непримиреним опонентом В. Домонтовича завжди залишався літературознавець Михайло Москаленко. Він визнавав, що естетично не сприймає його художні твори, а про науковий рівень досліджень В. Петрова можна буде судити після розшуку й публікації його монографій і статей. Справді, на час полеміки М. Москаленко із беззастережним адептом В. Петрова Романом Корогодським спадщина Петрова-науковця ще не була достатньою мірою зібрана й проаналізована. . . Власне, М. Москаленко користувався єдиним ударним козирем — мовби автор праці про терор в українській літературі безпідставно звинувачував «у доносьстві» історика Бориса Пилипенка. Оминаємо тут суть справи; сьогодні вже доступна архівна судова справа так званої «контрреволюційної групи», нібито створеної Миколою Зеровим. І всі можуть прочитати свідчення її «учасників», у тому числі й Б. Пилипенка. Але робити висновки про «доносьство» немає жодних підстав. Цього не робив і В. Петров! Зрештою, відомо, що сам М. Зеров радив членам «своїєї групи» в чомусь «зінатися», щоб припинити цей фантазмогоричний балаган, де слідчим було поставлено завдання вибити «зінання в контрреволюційній діяльності». І вони били. . .

У перших публікаціях «Українських письменників. . .» справді згадується Б. Пилипенко в певних непевних контекстах. . . М. Москаленко робить «логічний» висновок: «. . . Наклеп В. Петрова на історика Б. Пилипенка, засудженого в одній справі з М. Зеровим і розстріляного в один день із М. Зеровим у Сандармоху. Наклеп на Б. Пилипенка Петров звів у своїй брошурі «Діячі української культури (1920–1940 рр.) жертви большевицького терору», на яку так люблять посилається сьогоднішні адепти Петрова. (Чи не заради цього пасажу, де Петров бездоказово звинувачує Б. Пилипенка в доносьстві, можливо, тим самим відводячи підозру від себе, якраз і написана була ця брошура?) Як може переконатися кожен [. . .]: якщо Петров знав слідчу справу «терористичної групи професора Зерова», і якщо він її не знав, що набагато імовірніше, — все одно і в тому, і в іншому випадку наклеп Петрова на Б. Пилипенка залишається наклепом і нічим іншим».

Але у віднайденому згодом оригіналі цієї праці виявилось, що імені Пилипенка там просто немає!.. Воно було кимось вписане при редакційній підготовці праці В. Петрова до друку. І справді, в листі до Григорія Костюка від 21 січня 1984 року Василь Гришко розкриває прізвище тодішнього випускового редактора «Української літературної газети»: «матеріал Петрова приготував до друку В. Державин, що працював тоді для бандерівців».

. . . У Бахметьєвському фонді Архіву Колумбійського університету в колекції Юрія Лаврінченка (Box 33, folder 10 і 11) зберігається два різні варіанти праці «Українська інтелігенція — жертва большевицького терору», які доволі відрізняються один від одного, а в сукупності дають просто-таки панорамну картину большевицького злочину щодо української культури. Машинописний оригінал першого варіанту розвідки В. Петрова зберігається у згаданій колекції (folder 10).

Він особливо цікавий тим, що, на відміну від видрукуваного тексту в «Українській літературній газеті» 1955 р. (ч. 1–6) і 1956 р. (ч. 1–2, 4–7), а потім окремими брошурами 1959 р. і (передрук) у 1992 р., автор подає узагальнений вступ, де пояснює сутність людинонезалежності політики комуністів не просто «відхиленнями від ленінського курсу», як тоді в більшості широко вважали навіть радянські дисиденти, а тим, що це було ядро цільної ідеології, тільки «творчо розвиненої» Сталіним та його прислужниками. Зрештою, по суті інструкційну статтю про стратегію і тактику винищення всіх, хто мав нещастя бути «таврованим», вперше написав саме В. Ленін у своїй статті під зовнішнім мирним заголовком «Как организовать соревнование?».

Стаття сповнена злоби, основний пафос її спрямований на контроль і розподіл, а не на виробництво продуктів, яких катастрофічно стало бракувати, сповнена ненависті й закликів до насильства. Причому насильства фронтального, особливо проти «прихвостней і прихлебателей буржуазии». Першими кроками встановлення соціалізму Ленін називає націоналізацію фабрик, заводів і землі, введення робітничого контролю (але цей контроль, знову-таки, стосується не виробництва, а силового розподілу продуктів виробництва), боротьбу із закоренілими «тунеядцями і прихвостнями». Завдання зводиться до «беспощадного военного подавления вчерашних рабовладельцев (капиталистов) и своры их лакеев — господ

буржуазных интеллигентов». Оголошуються ворогами кріпосники-поміщики, попи, піддядьї, звичайно, їхня «інтелігентська челядь».

Ленін закликає виробити на практиці «тисячі форм і способів практического учета и контроля за богатыми, жуликами и тунеядцами», «очистки земли российской от всяких вредных насекомых, от блох — жуликов, от клопов — богатых и прочее и прочее. В одном месте посадят в тюрьму десяток богачей, дюжину жуликов, полдюжины рабочих, отлынивающих от работы (так же хулигански, как отлынивают от работы многие наборщики в Питере, особенно в партийных типографиях). В другом — поставят их чистить сортиры. В третьем — снабдят их, по отбытию карцера, желтыми билетами, чтобы весь народ, до их исправления, надзирал за ними, как за вредными людьми. В четвертом расстреляют на месте одного из десяти, виновных в тунеядстве. В пятом. . .». Це було написано ще 24–27 грудня 1917 року (за старим стилем) і розповсюджено непублічно як інструкція до дії. Перша ж публікація цього тексту в «Правде» датується 20 січня 1929 року (!) — початок великого терору! Причому, як писав дослідник большевицьких злочинів по Жовтневому перевороті Андрій Замятін, це етап державного терору, як політика винищення вибраних соціальних груп, призначених ворогами Радянської влади.

І ти стаєш ворожим елементом не тільки внаслідок несприйняття, неприйняття дії большевиків, не мовлячи вже про спротив, але й тоді, коли просто не демонструєш своєї лакейської відданості — хоча навіть така відверта демонстрація може не відвести підозри в нелояльності. . . Як у цьому діалозі:

«В день оголошення Конституції, коли Михайло Семенко зустрівся в ресторані з поетом Р[ильським], Семенко настирливо тягнув Р. іти слухати по радіо промову Сталіна.

— Ходімо! Ми спізнюємося!

Р. волів, замість слухати промову, випити ще чарку.

— Та зараз! Ось ще по одній!

І не пішов. Семенко нервував і не ховав свого обурення. Зрештою кинув Р. («Ну, то я йду сам!») і розлютований пішов.

Він не хотів — боронь Боже! — бути запідозреним у відсутності «ентузіазму!» Та даремно!.. Він був ліквідований, як і інші українські поети. Хіба намагання бути льояльними не є ясным доказом нелояльності?.. Нічим іншим, як проявом двуручництва і способом маскуванню?.. Істини доктрини, які довелося пізнати Семенкові, опинившись за ґратами в'язниці, сидючи за столиком перед слідчим».

Безжалю й бездумно гігантська кремлівська м'ясорубка перемелювала мільйони життів, ні в чому непоближних жертв. Причому жертвами ставали всі — за чергою. . .

У першому варіанті статті автор в початковому розділі «ДОКТРИНА ЧЕКИ» розкрив характер і засадничі принципи винищення цілої нації — від селянина до академіка. Механізм дуже простий, навіть примітивний. Його відверто описав товариш Віліс Лаціс в офіційному органі ВЧК «Красный террор». Першого листопада 1918 року він надрукував статтю настановчого характеру, яка швидше носила характер інструкції для низових «чекістів», легітимізувала, пропагувала й виправдовувала антилюдські методи масових розправ над людьми. Зокрема заявлялося: «Ми не ведемо війни проти окремих осіб. Ми винищуємо буржуазію як класу.

Не шукайте на слідстві матеріяла та доказів того, що обвинувачений діяв ділом або словом проти Советської влади.

Перше питання, яке ви йому повинні запропонувати — до якої класи він належить, якого він походження, виховання, освіти або ж професії.

Ці питання й повинні визначити долю обвинуваченого».

Сенс та істина червоного терору. Цього можна досягти й лагідним ставленням, ілюзорним співчуттям

«В ГПУ діяли методами невропатології, оберненими в свою протилежність, — продовжував В. Петров. — Жорстокість цього катування, скерованого на інтелект, далеко більша, ніж китайська палка дзвоном або перепилювання людини дерев'яною пилою. Чемніть теж може стати джерелом жаху. Що чемніш, то жахливіш. Головне, діяти послідовно. Аналіз психіки став джерелом її винищення. Кожну фразу, кожен рух, жест, думку взято на облік. Свідомість людини атомізували. Атомізація свідомості стала досягненням большевицької юрисдикції».

Здіймаючи шар за шаром наверх ступів захищених заслон, оголюючи психіку, беручи на облік кожен нездійснений вислів, одсунутий у підсвідоме, розкривали в людині сховані комплекси терору, диверсій, участі в нелегальній організації, способі втечі за кордон, зв'язках з закордоном. . .

Чисто клінічний метод, використовувався невропатологами до лікування психічних порушень, застосовано для патологічного розкладу нормальної психіки».

І, звичайно, большевицька влада насамперед ставила завдання зламати опір українського селянства як хребта хліборобської нації. Лаціс і його сподвижник Петерс постійно твердили, що ЧК — це не слідча комісія і не суд, а бойовий загін радянської влади. Оце звідси згодом перейшло до КГБ — «озброєний загін партії». «Політика радянської влади щодо селян була політикою не соціального миру, а захланної соціальної війни. «Не було такої жорстокості, яка не застосовувалася б до селянства, не було такої межі люті, перед якою спинилася б советська влада».

«Ліквідацію протилежності між робітниками фізичної й розумової праці большевизм обернув на ліквідацію робітників розумової праці. Винищення протилежності обернулося на винищення інтелігенції. До інтелігенції большевизм застосував ті самі заходи, що й до селянства: репресування, масові переселення й масове фізичне винищення».

Треба сказати, що читання цієї потужної праці Віктора Петрова попри жорстокість описуваних картин насильства призводило навіть, як це не парадоксально звучить, до своєрідного катарсичного ефекту. Зрештою автор сам про це писав ще в першому варіанті свого дослідження: «І якщо українська культура на сьогодні не порожнє місце, то це є найкращим свідченням невичерпаних життєвих сил українського народу, що, замість кожного знищеного большевизмом міг поставити іншого».

Учениця Віктора Петрова початкуючий археолог Надія Кравченко розповіла, як вона дізналася про існування книжечки «Діячі української культури (1920–1940 рр.) жертви большевицького терору». Вона часто провідувала Віктора Платоновича, коли він уже був тяжко хворий і не виходив із дому. «Під час однієї з останніх зустрічей В.П. Петров згадав ряд письменників, повідомивши деякі подробиці про їхнє життя і долі. Пригадує, я тоді запитала, чому б йому про це не написати? Він промовчав, а за нього відповіла Софія Федорівна: «Так він уже написав, рукопис — у КДБ». Я ще тоді не сміла відкрито розпитувати В.П. Петрова про все, що стосувалося такої делікатної теми, як держбезпека. Але не переставала дивуватися: чому рукопис про письменників — у КДБ?».

Про своє знайомство з книжечкою «Діячі української культури (1920–1940 рр.) жертви большевицького терору» і про потрясіння від читання молода аспірантка Надія Кравченко свідчила так: «Мене вразив глибокий аналіз большевизму й усієї радянської системи як глобально руйнівного, а не творчого організму. Висновки В.П. Петрова мене тоді приголомшили. «Отже, коли ми говоримо про руйнівність суті большевизму, ми маємо на оці зовсім не суму репресій, конфіскацій, засланих і розстріляних, застосованих до селянства, навіть не голод 1933-го як наслідок цієї політики, але істоту й цілескерованість большевизму, в основі якого лежало не ствердження, а негачія, не творчий дух миру, а нищівна тенденція заперечення, покликаного стати загальною».

Далі ставляться крапки над і: теза «знищення класу» і побудови «безкласового суспільства» мала у большевиків не економічний зміст, ні тим більше просвітительський, а «буквальний і конкретний сенс фізичного знищення». Ця брошура — мартиролог української літературної еліти — жертв сталінських репресій і аналіз большевизму як системи, була не просто елементом «легенди» радянського розвідника. Завдяки цій праці В.П. Петров вивільняв себе як особистість, виходив із ролі слухняної маріонетки чи залаяної системою безвладної особи». Тут належить уточнити: швидше Віктор Петров не сам «вивільняв себе як особистість» від примар комуністичної ідеології (бо він це вже давно перейшов: так, часом, у цинічний спосіб. . .), але якраз він, схилиючи читачів до тяжкого переосмислення догм і просвітленого підходу до істини, усвідомленого прозріння її, викликав ефект, співвідносний із катарсичним впливом.

Що ж таке ця стаття В. Петрова? Гіпотетично справді можна припустити, що його керівники по лінії радянської розвідки дозволили написати таку працю з тим, аби її публікацією остаточно підтвердити реноме автора як антирадянщика й націоналіста.

Виникає насамперед питання психологічне — чи могло так статися, що автор виконував якісь завдання спецорганів і до війни, і в тилу у німців, і в повоєнній Німеччині й водночас написав такий щирий антирадянський «пасквіль»? Нехай навіть на замовлення. . . І не був покараний?

Редакція «Української літературної газети» повідомила перед публікацією, що статтю В. Петрова з дозволом на друк передав білоруський мовознавець, літературознавець, політичний діяч Антон Адамович, який жив тоді у Нью-Йорку. Він же обіцяв написати коментар про походження рукопису, але так і не зробив цього. Ймовірно, завадила «підмоче-на політична репутація» автора статті й туманні чутки про його долю по зникненню з Мюнхена. Переговори про публікацію розвідки В. Петрова заходили в глухий кут. Юрій Лаврінченко наприкінці 1954 року писав до Мюнхена: «Домонтовича ми хотіли б видати під маркою «Слова». Коли твоя і твоїх товаришів по вид[авництву] ласка, то ми радо приймаємо пропозицію. Але не думаю, що згодяться. Коли ми не зможемо, то передамо вам. Це скоро вийсниться».

І таки скоро представник «УЛГ» у США Юрій Лаврінченко пересилає рукописи до Мюнхена, до того ж у приватному листі до головного редактора Івана Кошелівця пропонує: «У літ[ературній] газеті можна друкувати книжку Домонтовича про терор над українською літературою з тим, щоб пізніше зробити відбитку окремою книжкою». Так народилася ідея.

Публікація «УЛГ» розвідки Віктора Петрова про терор в Україні була, звичайно, явищем феноменальним. Навіть виникало побоювання, що тепер уже автору не вислизнуть з пазурів МГБ — «Помер тиран, але стоїть тюрма», як писав свого часу Дмитро Павличко. Але — все тихо-мирно. І через три роки брошура виходить окремим виданням, саме отою зеленою книжечкою. . .

Ще одне: як ці машинописні сторінки потрапили до Антона Адамовича, в'язня радянських концтаборів 30-х років, відомого діяча білоруської еміграції в Америці, поки що лишається загадкою. Ні в його архіві, ні в його публікаціях, ні в сьогоднішньому широкому його листуванні з Юрієм Шевельовим ніде жодного разу навіть принагідно не згадується Віктор Петров. У ті роки не було прийнято широко розводитися про подібну інформацію — тож шляхи манускрипту до Антона Адамовича невідомі. Достеменно їх ми, мабуть, ніколи й не з'ясуємо. . .

Знаємо, що Адамович цікавився українськими справами. Так само, як і Петров, був членом УВАН. У чомусь їхні долі навіть подібні. . . Але на цьому поки що все! В основному наукова й громадська діяльність Адамовича відбувалася на терені білоруської історії, культури і політики. Він був заступником голови білоруського Інституту літератури та мистецтва, членом Інституту етнічних студій у Нью-Йорку, членом Інституту вивчення СРСР у Мюнхені, членом Академії наук у екзилі (Париж).

Слід зауважити: хоч у всіх публікаціях праці В. Петрова про знищення української інтелігенції вказувалося, що вона друкується «з деякими скороченнями», купюри становили аж третину тексту. В оригіналі залишилося багато важливої інформації, а також значно ширше пояснюється феномен «уніфікованих» графоманів, які силоміць і за обідки з панського столу насаджувалися владою на зміну покоління Розстріляного відродження й нічого спільного з питоюмою українською культурою не мали.

Це зрозуміло. Але от цікаво, що Віктор Петров був змушений (під тиском емгебешної цензури?) вилучити з першого варіанту манускрипту і чим доповнити другий?.. Це широке питання, і воно потребує спеціального дослідження, як і текстологічного аналізу. Варто тут зупинитися лише на двох промовистих моментах, які можуть пов'язуватися з персональними особистими нюансами. Віктор Петров за родом своєї діяльності був, безперечно, пов'язаний із Данилом Щербаківським, відомим музейним діячем, людиною, активно залученою в тогочасне культурне життя України. Данило доводився рідним братом на той час професору Українського вільного університету в Празі, а із 1945-го — ректору УВУ в Мюнхені Вадиму Щербаківському (де, між іншим, працював професором Віктор Петров і якому, за Є. Гливою, він намагався сподобатися статтю «Українська інтелігенція — жертва большевицького терору»). Данило Михайлович і Віктор Платонович не були близькими приятелями, але добре зналися, поважали один одного, зрештою, працювали спільно в одній ділянці.

(Продовження на 8-й стор.)

СТАТТЯ STAND-BY...

(Продовження. Початок на 6-7-й стор.)

Смерть Щербаківського приголомшила культурний Київ. Йому в першому варіанті своєї розвідки спеціальний розділ, печальний і просвітлений скорботою, і присвятив Петров.

Самогубство Д. М. Щербаківського

Кінчився ясний, теплий літній день. На цвинтарі коло Софії було тихо. Туркотіли голуби. Вечірні міні затягли блакитно-сірим павутинням барочний двір. Перед церквою в чеканні панахиди по небіжчикові, старому лікареві, відомому збирачеві народної української пісні Порф[ирію] Дан[іло-вичу] Демуцькому зібрались люди. Децю запізнилившись, прийшов і Д.М. Щербаківський; власне, забіг. Був він, як звичайно, в чорному люстриновому піджаку. Мав вигляд, немов кудиось квапився. Зайшов на хвилинку до церкви, попрощався з тілом небіжчика, вийшов, потиснув руки, перекинувся парою слів з деким, трохи побалакав з С.О. Єфремовим, а потім якийсь непомітно зник. Він пішов до Дніпра, який ще палав жовтим і червоним полум'ям. Тут на березі, коло ланцюгового мосту, Д[анило] М[ихайлович] набив кишені камінням, піднявся на міст і кинувся зверху в річку. Через день тіло знайшли... Самогубство Щербаківського справило велике вражіння на широкі кола української інтелігенції. Похорони, які відбувались в Лаврі, перетворились на громадську демонстрацію.

Смерть Щербаківського становить середню ланку між двома етапами більшовицького терору, першим етапом з часів військового комунізму, датованим розстрілом поета Чупринки «28. 8. 1921 року», і другим, що розпочався з кінця 1929 року процесом СВУ. Д.М. Щербаківський, видатний науковий і музейний діяч, товариш голови Всеукраїнського археологічного комітету, завідувач історично-побутового відділу Всеукраїнського історичного музею в Києві, не був ані засланий, ані розстріляний. Він став жертвою того морального терору, який запровадили в Музеї партійний директор тов. Вінницький та його колопартійні однодумники. У листі, написаному перед смертю, Щербаківський писав: «Я втомився. Залишити музей, якому я віддав кращі роки свого життя, я не маю сили. Боротися з кваліфікованою підлістю Онищука й Вінницького не вмію, терпіти постійні провокаційні візити Вінницького далі не можу. Від ревізії музею комісією Укрнауки нічого не жду... Ще більше облюють, зганблять, з білого зроблять чорне, з чесного чоловіка — подлеця. Цього пережити я не можу...

Вчинок Щербаківського був підказаний тверезою оцінкою перспектив, логічним висновком із ситуації. Якщо інші бачили тільки чинність локальних і групових мотивів місцевої склоки, то Щербаківський спромігся розпізнати безперспективність боротьби проти принципів совєтської організації наукової праці, запроваджуваної більшовиками в Україні.

Там, де інші його друзі ще сподівалися, він вибрав смерть. Щоправда, він якоюсь мірою все ж таки припускав, що трагізм його смерті ще зможе щось змінити. Та це була тільки ілюзія, романтична героїка, крутянська жертва. Події розгорнулися своїм порядком. Загибель Щербаківського стала прологом до подій, пов'язаних зі СВУ.

Щербаківський, на відміну від більшості своїх колег, виявився трагічним романтиком, який сподівався, що його смертельний акт здатен змінити невблаганне наближення жахливих подій...

Подібне передчуття мав і Михайло Драй-Хмара, і саме з того ж приводу: «Учора ховали Демуцького, а сьогодні звістка про трагічну смерть Щербаківського. Як шкода кожній людині, що працювала на українській ниві! Демуцький хоч у похилих літах помер і своєю смертю, а Щербаківський утопився! Не міг винести бруду нашого жорстокого життя і стратився! Ревуцький показував мені сьогодні листа, в

якому небіжчик нарікав на Онищука, Вінницького й на Семка, що мав увійти в склад ревізійної комісії. Семко, як він пише, не хотів навіть вислухати його, — який же з нього був би ревізор? Лишив небіжчик і заповіта, але я його ще не бачив. Кажуть, він датований ще 1 січня. Цікаво, з'явиться завтра в газеті передсмертний лист Щербаківського? Навряд», — такий запис залишився в щоденнику Михайла Драй-Хмари від 8 червня 1927 р.

Це про вилучення у другому варіанті згадки про самогубство Данила Щербаківського, і особливо — коментаря до цього... Навряд чи тут була ініціатива самого автора. Чому ж саме це? Один із найпроникливіших і найщемкіших епізодів дослідження, де загалом кожна сторінка викликає бурю емоцій. Але в цьому уступі згадані конкретні кати, які ще працювали в системі... Чи не в цьому криється причина вилучення розділу «Самогубство Д. М. Щербаківського»? Звичайно, це була ненав'язлива порада...

Так само, очевидно, і прохання додати невеличкий розділок — про Агатангела Кримського... Справді, в першому варіанті про знищення цього видатного вченого не було ні слова. Аж дивно! Але й тут є зачіпка. У колах, які наглядали за Петровим-Івановим, звісно, знали, що ще наприкінці 20-х років Віктор Петров, тоді ще не «Іванов» за агентурним прізвиськом, одержав випробувальне завдання «вивести на чисту воду» видатного сходознавця, пристрасного оборонця української мови, поета, прозаїка Кримського... За збігом обставин завдання довелося відмінити і навіть нагородити Агатангела Юхимовича орденом Трудового Червоного Прапора... Але в аналах емгебешних картотек факт зафіксований, і навіть тексти відповідні зберігалися. Найприкріше ж для самого Віктора Петрова — скабка на внутрішньому сумлінні. Він на все життя запам'ятав муки писання

ТОГО

«доносу», де що не слово, то криводушність, навіть коли вживалося щиро... Куратори пригадали це і лагідно «порекомендували» вставити щось про Кримського, але не нагнітати так, як про Щербаківського... Хоч на той час уже, мабуть, і рішення прийняли не дозволити публікацію, але як у насмішку суворо встановили час закінчення роботи над переробкою тексту. Щоб знав, як «наших» зачіпати!.. А муки сумління — найбільчіші, яким би ти циніком не був чи виглядав. Отак, можливо, замість пекучого спогаду про Щербаківського з'явилося прізвище Кримського у довгому переліку, хоч можна уявити, скільки внутрішньої гризоти це принесло автору.

...Після публікації статті Віктора Петрова в «Українській літературній газеті», а особливо після виходу в світ брошури «Діячі української культури (1920–1940 рр.) жертви більшовицького терору» з'явилося багато суджень, гіпотез про походження й історію цього тексту, які так і залишилися гіпотезами, бо й досі не знайдено жодних документальних підтверджень.

В одному з листів до Юрія Шевельова видатний український перекладач Євген Попович розмірковував: «Віктор Петров справді-таки якоюсь трагічною миті свого життя, поставлений перед вибором —

смерть або згода служити органам, згодився на останнє. На це є чимало доказів. Не буду наводити їх, бо й так недозволено розтяг свого листа, назву лише останній, підсумковий. Його поховано на Лук'янівському військовому кладовищі для високих катедральних та військових чинів. Людмила Проценко у своєму «Київському некрополі» називає його «партизаном-розвідником у глибокому тилу ворога, полковником». Не знаю, звідки взято цю інформацію, але якщо вона правдива, то це досить високе звання, за ним уже йде генерал. Інша річ, як він служив їм. Із того, як його потім трактовано, видно, що не вельми. Найкрасномовніше, здається мені, про це свідчить залишений у Німеччині на столі рукопис «Діячі української культури (1920–1940 рр.) жертви більшовицького терору». Навряд чи цей трактат був написаний на замовлення органів для гарного лица серед еміграції. Бо нащо? Його ж однаково вже забирали «додому».

Справді, Л. Проценко подавала таку інформацію, але, очевидно, в цьому разі базовану на конспірологічних джерелах, чутках.

Логічне запитання ставив й Ігор Качуровський: «Після зникнення В. Петрова в його паперах залишилася надзвичайної сили науково-політична розвідка про суть більшовизму [...] Дехто припускає, що цією розвідкою В. Петров прикривав

свою

(дозволимо собі таку гру слів) розвідку діяльність. Але прикриватися можна друкованим твором, а не рукописом. І якщо цей сповнений ненависті до більшовиків твір був призначений лише для маскування, то чому В. Петров перед від'їздом не знищив рукопису, а залишив його ніби в спадок українській еміграції?»

Але, як ми вже з'ясували, ніякого манускрипту на столі не залишалося, це — плід журналістських фантазій. І українська громада про цю працю Віктора Петрова не чула аж до середини 1955 року, коли щойно започаткована тоді у Мюнхені «Українська літературна газета» розпочала її публікацію.

Належало шукати сліди Антона Адамовича. Ні в публікаціях, ні в архіві Петрова, так само, як і в Адамовича, не виявилось жодного документа, жодного папірця, де б вони один одного згадували. Ймовірно, не були знайомі або контактували дуже поверхово. Чи навпаки — приховували свої контакти?..

Антон Адамович з юних літ включився в спротив радянській владі. Вже в молодших класах середньої школи він став співзасновником підпільної організації КРЬЮЮГ (Крыўская юнацкая грамада). Тож нічого дивного, що в 1930 році Антона Адамовича репресували як білоруського націоналіста. Радянська влада арештувала 108 учасників так званого Союзу Визвалення Білорусі. Адамович відбув своє досить ліберальне покарання, п'ятилітнє вислання у Вятку. Щоправда, був удруге заарештований 1937 року, але перед початком німецько-радянської війни повернувся до Мінська. І до сьогодні не з'ясовано, чи існувала така організація насправді, чи її вигадали білоруські депешники за взірцем «Спілки визволення України», чи були хоч якісь реальні вияви спротиву

радянській Білорусі. Язеп Лещанка (Міхась Кавиль), один з учнів педтехникуму, де він вчився одночасно з Антоном Адамовичем, згадував про себе й своїх друзів-однолітків: «Гэта былі неаглядныя мройнікі. [...] У палітычных адносінах, асабліва беларуска-нацыянальных, — недаросткі. Паверыўшы незваротнасці сталінскай беларусізацыі, кінуліся гуляць з агнём. Чаго варта хоча такая дурніца, якая, бадай, і паслужыла ГПУ стварыць «Саюз Вызвалення Беларусі». Ня памятаю хто, ці то Астрэйка, ці хто іншы, але дадумаўся «перахрысьціць» СВБ, напісанае на значку Саюзу Ваяўнічых Бязбожнікаў, на Саюз Вызвалення Беларусі. І канспірацыю прыдумалі: насіць значок не на штрыфелі пінажака, а пад штрыфелем».

У період окупації Білорусі гітлерівцями Адамович бере активну участь в організації видання білоруських газет, часописів, книжок. Він очолює видавничий відділ при Мінській міській управі, співпрацює в «Беларускай (Менскай) газеті» та бере участь в діяльності різних білоруських установ. Наприкінці 1943 року Адамовича вислали з Мінська вже німецькою окупаційною владою до Берліна, де він працює в Інституті вивчення історії і культури СРСР та в газеті «Раніца».

Пізніше емігрував до США, працював заступником голови Білоруського інституту науки та мистецтва у Нью-Йорку та брав участь в роботі чи не всіх білоруських культурних і наукових закладів в Америці. Адамович володів українською мовою, цікавився мовознавчими та літературознавчими дослідженнями українських учених. Після приїзду до Америки він встановлює активні контакти з українськими громадою. 1 січня 1953 року Антон Адамович пише до Юрія Шевельова: «Даўно ўжо шукаў я нагоды адновіць наше з Вами знаёмства, што завязалась была калісь яшчэ ў Нямеччыне, на зьездзе МУРу ў Байройце». Він активно включається в роботу й українських наукових установ, особливо Української вільної академії наук у США, дійсним членом якої згодом був обраний. Але як опинився в нього машинопис праці В. Петрова, та ще, як уже з'ясовано, в двох примірниках і навіть у двох різних варіантах?

Гіпотетична відповідь наблизилася під час відвідин у Нью-Йорку Наукового товариства ім. Шевченка (2003 р.). На моєму виступі «Загадка Віктора Петрова» були присутні два його колишні студенти — пан Микола Галів, який слухав лекції Петрова в Українському технічно-господарчому інституті, і Антон Шукелойц, білоруський громадський діяч, котрий вчився у Петрова в Українському вільному університеті. Їхні розповіді були надзвичайно емоційними, сповненими масою деталей тогочасного українського студентського життя і споминів про свого видатного вчителя. А саме в ті дні пощастило в особистій архівній колекції Юрія Лавріненка знайти машинописні примірники двох варіантів розвідки Віктора Петрова «Діячі української культури (1920–1940 рр.) жертви більшовицького терору».

У мене була довга розмова з паном Антоном Шукелойцем, дев'яностолітнім мудрецем, могутньої статури чоловіком, котрий, незважаючи на свій вік і все пережите, зберіг світлу пам'ять і енергію діянь. Сам він після закінчення Віленського університету (1935–1939) за спеціальністю «етнографія і філологія» працював у системі освіти, зокрема займався організацією білоруських шкіл. Ще в студентські роки очолював Товариство приятелів білорусознавства, став членом Польської партії есерів. У 1941 році був арештований і ув'язнений до мінської тюрми, проте йому вдалося здійснити втечу. Під час окупації Білорусі працював у міській адміністрації Мінська — відповідав за збереження історичних і культурних пам'яток. Згодом став директором Мінського історичного музею, завідував відділом Білоруського культурного об'єднання, опікувався питаннями краєзнавства і музеєзнавства. З липня 1944 року — на еміграції у Мюнхені, де студіював під керівництвом професора Петрова в Українському вільному університеті. В 1952 році виїхав до США, де працював на різних роботах, а згодом став директором білоруської школи в Нью-Йорку. Брав активну участь у культурно-мистецькому житті білоруської й української громад, зокрема співпрацював з Віктором Петровим і Антоном Адамовичем.

Саме пан Шукелойц розповів детальніше про долю свого товариша. Народився Антон Адамович 1909 року. Навчався у відомому Педагогічному технікумі імені Всеволода Ігнатовського та в Білоруському державному університеті. Ще студентом увійшов у літера-

турне об'єднання «Узвышша» (аналог українського ВАПЛІТЕ), почав друкуватися в однойменному журналі, який був закритий радянською владою 1930 року. Звичайно, всіх видавців і авторів відродженої білоруської літератури чекав один шлях — висилка, концтабори. Відповідні всілякі тоді органи пропонували Адамовичу зректися свого підкресленого «білорусизму», і талановитому історіку гарантували б висхідне кар'єрне і безбідне життєве сходження, а не якісь там примарні «Узвышша»... Антон відкинув усі підклимні пропозиції. Далі трафаретно — тюрма, суд у справі так званого Союзу визволення Білорусі, п'ятирічна, яку потім продовжили ще не два роки, висилка на схід, у російську глибинку, другий арешт 1937 року... Антон Шукелойц гордо і водночас сумовито закінчив свою розповідь: «Так, арешт 1930 року перервав навчання Адамовича і академічне майбутнє, яке йому тоді передікали відомі професори Баричевський і Бузук. Але зате тепер ми маємо його дослідження англійською мовою, що презентують світові нашу культуру й боротьбу: «Опозиційні течії в білоруській літературі. 1917–1957» та «Соціалістичний реалізм в сучасному аспекті». А ще багато книжок білоруською — з мовознавства, літератури, політики».

Але я вперто повертав на своє, допитувався, як могли в Адамовича опинитися машиниписи недрукованих статей Віктора Петрова. Пан Шукелойц хмуриться, замовкає. Видно, що він вагається... Та по тривалій паузі таки розповідає про вітчима Адамовича. Після того, як родину кинув батько (Антон його ніколи навіть не бачив), мати вийшла заміж за колишнього судового чиновника Олександра Івашкевича, який дуже любив Антона, називав його ласково Тоня. Хлопець відповідав взаємністю і завжди сприймав вітчима, як рідного батька. Більшовики не чіпали Івашкевича, й він скромно трудився в якійсь канцелярії. Славився феноменальною пам'яттю і надзвичайно каліграфічним, акуратним почерком. Його часто запрошували переписувати якісь важливі папери у важливих організаціях. Це був масивний, ставний чоловік, мовчазний, спокійний, добрий і до мами, і до самого Антона. Коли Адамовича заслани, вітчима разом з матір'ю поїхали за ним і жили весь час поруч, підтримуючи сина.

Залишилися разом із ним і в окупації. Івашкевич ніяк не висловлювався про діяльність свого сина. Складалося у людей таке враження, ніби він лише слухав і мовчав. Старий, а йому на той час було вже за 60, міг годинами онімліло сидіти в редакції, куди мав прямий доступ — усі його знали, і німці, і поліцаї. Багато хто думав, що він мовчить, бо не говорить по-білоруськи, а відвідувачі «Беларускай (Менскай) газэты», звичайно, були налаштовані патріотично. Редакція містилася в невеликій кімнаті міської ради. Вхід до будинку був обмежений і ретельно охоронявся. Одного ранку прибиральниця випадково виявила в шухляді столу редактора Адамовича бомбу — за 20 хвилин до вибуху. Набігло поліцаїв, і один із них взявся винести небезпечну знахідку з приміщення. Підірвався сам і вбило ще кількох. Оскільки з німців ніхто не постраждав, великого розголосу акції не надали: подію написали на партизанів, хоча ніхто не міг пояснити, як ті партизани проникли до міської ради з її потужною німецькою охороною. Але Адамовича вислали до Німеччини — формально через те, що бракувало білорусомовного фахівця в Інституті вивчення історії і культури СРСР... Так він і разом із ним Івашкевич, у 1943 році опинилися в Рєгесбурзі, Мюнхені, потім у Берліні. По закінченні війни Адамович став співзасновником газети «Бацькаўшчына» і її головним редактором (1947–1949), редактором літературного часопису «Сакавік» (1947–1948), працював у Біларуській гімназії ім. Янки Купали в Рєгесбурзі. Адамович був послідовним і найпалкішим прихильником перейменування Білорусі у Кривію, належачи до гарячих борців за національну самоідентифікацію білорусів, знищену Росією. «Тоді ж, як після розказаву знаёмым Антон Адамовіч, які быў таксама жыхарам беларускага лягеру, адбылася ў яго сустрэча з Максімам Лужаніным. Лужанін ездзіў разам з рэпатрыяцыйнай камісіяй і в гутарцы з Адамовічам даў зразу мець свайму колішняму субрату па літаратурнай арганізацыі «Узвышша», што на Бацькаўшчыну лепш не вяртацца. Як вядома, тым, хто вярнуўся, давалася дорага заплаціць за сваю памылку». В білоруській громаді знали, що поет Максім Лужанін був багаторічним таємним співробітником НКВД... Ах, як це нагадає виходи українських енкаведистів на Івана Багряного...

Адамович писав свої дослідження, звичайно — антирадянські. Івашкевич мовчав при ньому. На

початку 50-х вони емігрували до Америки. В Нью-Йорку мешкали разом на східній частині 100-ї вулиці Мангеттена. Якось жили... Смерть Антонової матері була великим ударом як для сина, так і для Олександра Івашкевича. Він зів'яв. Нічим не цікавився. Невдовзі вирішив найняти собі окрему квартиру неподалік Антонової на тій самій вулиці. Туди пішов, як стояв, нічого не взявши із собою — залишилися якісь його папери і стоги газети «Новое русское слово», до якої він нібито писав кореспонденції, але його так ніколи й не надрукували... Івашкевич відгорнув від себе цей світ, його ніхто, крім Антона Адамовича, не відвідував. Бачачи, як подався від душевних страждань його колись великий і сильний вітчима, Антон фактично присвятив йому своє життя. Щодень о дванадцятій годині й о другій по полудню він телефонував, а о п'ятій відвідував Старого і приносив їжу. Раз на тиждень вони разом ходили до газетного кіоску по «Новое русское слово». Антон не схвалював захоплення Івашкевича цією газетою, але мовчав. Вітчиму ж треба було себе чимось займати цілими днями. Хоча він приносив йому і білоруські видання, і українські. Запам'яталося, як одного дня Івашкевич оживився, ніби аж помолодшав. Він з гордістю показав синові чийсь анонімний допис в улюбленій газеті. І був ніби сприкрений холодною неухвагою того до замітки, що його так порадувала, викликала жваві емоції. Уголос якось аж ніби урочисто читав: «Большой наш промах в том, что мы не распространяем наших идей на родных языках лагерного рассеяния. В этом, надо сказать, мы должны брать пример у Сталина. (Ведь даже самоеды на своем языке славословят Сталина!)»

В итоге: из издающихся в Германии более 5 украинских газет нет ни одной подлинно украинской — все они шовинистические. Обе белорусские газеты также националистические. Шовинисты спаяны между собою; имеют свои организации; их поддерживают все враги России. А нас, борцов за правду и славу нашей истерзанной родины, никто. О! если бы Господь помог вам понять меня полностью. Если бы мое письмо попало в руки настоящего русского патриота! Я сам белорусс, но я сын матери России! Русские, белоруссы и украинцы — это единокровные братья, это один народ в трех разветвлениях...»

У відповідь Антон лише мовчки стенив плечима...

Одного дня Антонович потелефонував і, як завжди, пообіцяв завітати о п'ятій годині. Коли ж прийшов, у хаті нікого не виявив — Івашкевич пропав зі свого замкненого помешкання... Вдень... Коли повно людей на вулицях... Квартиру Адамович особисто замикав іззовні, дублюючи ключа у вітчима не було. Він уже не міг навіть одягнутися, взутися самостійно. Але в квартирі був порядок. У передпокої горіла невимкнена лампочка. Зовнішні двері зачинені на ключ. Оголосили офіційний розшук. Цим займалася американська поліція — ніяких слідів не виявили. У білоруській еміграційній пресі активно обговорювали трагічне зникнення Олександра Івашкевича. Версій було кілька, але найвірогіднішим визнали викрадення його «совітами». Лишалось лише незрозумілим, кому був потрібен цей вимучений долею Старий...

Пан Шукелойц замовк, за хвилю задумливо промовив: «Але ж ми не знаємо, що колись відшукав Адамович у не потрібних уже бідному Івашкевичу паперах»...

Про контекст цих подій почастило дізнатися з архівних матеріалів. Інтенсивні розшуки виявилися результативними — він натрапив на листування білоруських поетес Наталі Арсенєвої і Яніни Кожановської. Арсенєва, яка була дуже близькою до родини Адамовича ще з Мінська і Фрайбурга, писала своїй подрузі: «Сеньня мінула три тижні як зникнуў бацька Адамовіча й, як кажучь, «як у ваду кануў». Яго шукае паліцыя, шукае FBI, але ніякіх сьлядоў знайсцьці ня могуць. Адамовіч упэўнены, што бацька сам выйсцьці ня мог. Ён быў настолькі слабы, што бяз палкі яму было цяжка хадзіць, а тут палка, акульяры былі на месцы, не было толькі плашча, капялюша й ботаў (Адамовіч цьвердзіць, што сам ён ужо абуцця ня мог). Становішча Адамовіча вельмі прыкрае. У тое, што бацьку нехта забраў, мала хто верыць... Зноў жа, калі б ён выйсцьці сам, то далёка пайсьці ня мог бы й яго б хутка знайшлі. Таксама дзьверы за сабой без ключа ён мусіў бы пакінуць адчыненымі. Тым часам усё было ў парадку, а Стары знік, як камфора. Учора ў мяне ўвечары быў Шукелойц, Юхнавец і Юля з Паўлам і валкавалі гэты выпадак з усіх бакоў. Шукелойц казаў, што каб Вы былі тут, то напэўна прыдумалі б нешта, а можа й самі пайшлі б у парк шукаць Старога. Шукелойц цьвердзіць, што

Адамовіч замала энэргічны, бязьдзейны й заштам пахладаецца на паліцыю. Др. Тумаш толькі пасьмейваецца, кажа, што ён усё зрабіў, каб Старога аддаць пад апеку ў старчы дом, а Адамовіч не захацеў, і хай цяпер шукае ў парку. Тумаш казаў, што Старога нельга было ні на хвіліну пакідаць самога. Вы памятаеце, што Адамовіч заўсёды званіў бацьку два разы: а 12-ай і а 2-ой. У гэты дзень, калі прапаў Стары, ён таксама гаварыў з ім а 2-ой гадзіне, сказаў, што вернецца а 5-ай, а, прыйшоўшы дахаты, Старога не застаў. Усё было ў парадку, усе дзьверы зачыненыя, толькі ў сенцах гарэла лампачка. Адным словам — поўная таямніца, і ў Камітэце ўсе гэтым выпадкам моцна напалоханыя». І з наступного листа: «Бацька Адамовіча прапаў бязь сьледу. Паліцыя й FBI шукаюць па ўсіх моргах, шпіталях, некалькі разоў яго выклікалі для апазнаньня падабраных на вулицы старых, але усё гэта было ня тое. Найгорш, што ніхто яму ня верыць, што бацька сам ня выйсцьці, што нехта яго забраў!.. FBI разважае так: калі забралі большавіка, то чаму яны забралі старога, а ня Вас? Наагул нейкая таямніца справа, бо сам Адамовіч упэўнены, што бацька сам выйсцьці ня мог: дзьверы былі зачыненыя на ключ, якога ў старога не было».

Звісно це лише гіпотеза, але логічно вибудовується впевненість, що найімовірніше саме в такий спосіб праця Віктора Петрова «Діячі української культури (1920–1940 рр.) жертви большевицького терору» дійшла до нас. Можливо, Олександрові Івашкевичу було завдання знищити рукописи, а він цього не зробив? За що й поплатився після несподіваної для КГБ публікації... Чи ще щось?

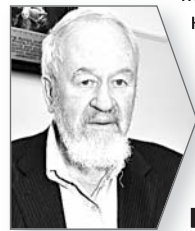
Мене весь час муляло питання: чому в Україні постійно переслідували саме письменників? І відповідь теж знайшлася у Петрова в його статті «Мистці слова — бійцями революції» (1946): «Якщо ми говоримо про розвиток української національної ідеології в першій половині 20 століття в період міжбур'я, між Першою і Другою світовими війнами, продовжуючи до наших часів, то ми повинні будемо визнати, що українська національно-політична ідеологія в своєму формуванні і розвитку, як і в 19 столітті, так і за наших часів зазнала значного відпечатку літературних кіл. Тим-то письменників ми бачимо безпосередніми учасниками українських національних змагань, змагань за Український революційно-самостійницький рух».

Таким, зрештою, був і Віктор Петров. Безперечно, в його текстах присутні виразні сліди «прикриття» розвідника, про що переконливо свідчить хоча б фраза в передостанньому абзаці першого варіанту статті «Українська інтелігенція — жертва большевицького терору» стосовно війни Німеччини та її союзників... Наприклад: «І ця невечерпаність життєвих сил українського народу є найкращим свідченням того, що український народ знайде для себе своє місце в новій Європі, яка виковується в тій великій боротьбі з большевизмом, що її веде Німеччина та її союзники». Та й інші подібного роду пасажи...

Але вже після війни у статті «Християнство й сучасність» (1947) Віктор Петров відкидає камуфляж ідеологічної оболонки своїх формулювань й урівнює деструктивність обох протиборчих сил, які він тепер розглядає рівноцінними полюсами тоталітаризму: «Вище ми висунули тезу про руйніницький характер наших сучасних ідеологій. Про їх вибухову, нищівну силу. Говорячи це, ми мали на увазі тоталітаризм у формі нацизму-фашизму, як рівно ж і у формі большевизму, як провідну ідеологічну доктрину 20–30-х років ХХ ст.»

Але мине не так багато часу, і в одній із лекцій після повернення в СРСР, на початку 60-х Віктор Петров знову віддає перевагу «однополюсності» своїх ідеологічних конструкцій, мовлячи «о строительстве коммунизма, о построении коммунистического общества, о переходе от социализма к коммунизму».

Важко якось логічно пояснювати всі ці метаморфози... Й мимоволі виникала підтримка (принаймні, моральна) позиції і Ярослава Дашкевича, і Михайла Москаленка... Але їхні безапеляційні оцінки, не сперті на вивчення джерел, на жаль, викликають спекуляції вже «з другої руки», в яких, буває, що не слово, то не підтвержене жодними задокументованими фактами. Це прикро...

В'ячеслав БРЮХОВЕЦЬКИЙ

КНИЖКОВЕ REVIEW

МАРТИНА БУНДА. БАЙДУЖІСТЬ

Мартина Бунда. Байдужість (переклад Дани Пінчевської). — Київ: Комора, 2019

Для Розелі й Дітрюх її доньок — Герти, Труди та Ільди — всі дороги ведуть у родинний дім в невеличкому селі Дівоча Гора. Де б вони не опинились, саме сюди повертаються по розраду та під-

тримку. Кожна з них шукає своє місце в світі у непрості часи, коли Польща тільки-тільки починає оговтуватися від страхіть Другої світової війни, щоб натомість зіткнулася зі страхіттями сталінізму. Але там, де інші ламаються, сестри йдуть уперед з гордо піднятими головами — плече до плеча, слід у слід, — залишаючи по собі чорні троянди і жалобні стрічки з написом «Від Байдужої».

Розворушивши чимало незагоєних ран центральноєвропейської пам'яті, Мартина Бунда зуміла створити захопливу сагу про жіночу солідарність всупереч усім лихоліттям Великої історії. Роман став у Польщі сенсацією і в 2018 році був удостоєний премії Gryfia за «найкращу книгу року, написану жінкою». Готуються до друку переклади в Німеччині, Чехії та інших країнах.

АНДРІЙ КОКОТЮХА. ВИГНАНЕЦЬ І ЧОРНА ВДОВА

Андрій Кокотюха. Вигнанець і чорна вдова. — Харків: Vivat, 2019

Весна 1909 року. Київський сищик Платон Сичель іде по сліду жорстокого убивці юних дівчат. Ним виявляється донька таємного радника з Петербурга. Згодом панянка гине за тих же обставин, що й її жертви. Тож впливові родичі звинувачують поліцейського в наклепі. Для всіх Платон стає вигнанцем. Єдиний вихід не опинитися на каторзі — це врятувати життя мільйонера фон Шлессера. Йому нібито загрожує молода дружина, що встигла здобути славу чорної вдови. Однак барон помирає, і це лише початок серії майбутніх холоднокровних убивств. Під підозрою всі спадкоємці — і навіть сам Платон... Вигнанець змушений розплутати клубок смертей та дізнатися, хто винен у злодійстві. Щоб не тільки запобігти новим злочинам, а й врятувати себе.